

istorikų atsilikimo nuo tiesos ir tiesosakos: štai dieną prieš, gegužės 30-ąją, JAV ambasadoje Maskvoje, nors KGB visai trukdė, keliems žinioms Baltijos disidentams (iš lietuvių – Antanui Terleckui ir Nijolei Sadūnaitei) pavyko susitikti su SSRS viešiniu prezidentu Ronaldu Reaganu ir įteikti jam pareiškimą, prašantį kalbantis su Gorbačiovu priminti jam vidinę būtinę pačiai SSRS paskelbti slaptuosius Molotovo–Ribbentropo pakto protokolus ir viešai atsisakyti grobuoniškos Stalino politikos⁶. Istorikai atsilieka ne tik nuo kovotojų už Lietuvos laisvę (nuo šių „ekstremistų“ pirmaisiais mėnesiais nesyk pabrėžtinai atsiribojo ir įtakingi Sąjūdžio (toliau LS) iniciatyvinės grupės nariai), už juos daug didesnį pasitikėjimą kalbant apie seną ir neseną istoriją Lietuvos žmonių akyse jau kuris laikas turi rašytojai⁷, ką jau kalbėti apie įvairias Rusijos istorikų ir intelektualų publikacijas sąjunginėje spaudoje, pusiau legaliai tarp Lietuvos žmonių žaibiškai plintančią Adolfo Šapokos „Lietuvos istoriją“ ar bepradedamus spaudoje skelbti vienaip ar kitaip nuo režimo nukentėjusių žmonių atsiminimų fragmentus. Tuo tarpu išeivijos veikėjai pastebi Lietuvoje ženklų nuotaikų ir mąstymo pokyčių atsilikimą ne tik nuo Estijos, bet ir nuo Armėnijos ar Ukrainos⁸.

⁶ Baltijos šalių kelias į Nepriklausomybę, 1987–1989 metai: įvykių kronika / sud. Vytautas Skuodis. Vilnius: LGGRT, 1997, p. 57.

⁷ Anuometinę rašytojų ir istorikų „kovą dėl istorijos“, vykusią daugiausia „Literatūros ir meno“ puslapiuose, šiek tiek atspindi šis straipsnių rinkinys: Istorinės prozos byla / sud. Liudvikas Gadeikis. Vilnius: Vaga, 1988. Naujausios istorijos klausimais istorikų munduro garbę deramai apginti tuomet tepajėgė Alfonsas Eidintas, ypač ėmęs populiarėti dėl publikacijų apie prezidentą Smetoną. Eidintas dar 1987 m. balandį „Literatūroje ir mene“, galima sakyti, drąsiai iškėlė slapųjų protokolų problemą ir praktiškai parodė, kaip tikrasis SSRS–Vokietijos derybų turinys atspindi oficialiojoje historiografijoje.

⁸ Plg. Kęstučio Girniaus pastebėjimus 1988 m. rugpjūtį // Metmenys, Nr. 55, p. 165–167.

Situacija akivaizdžiai keičiasi rugpjūčio pradžioje, kai 17-ajame „Sąjūdžio žinių“ numeryje išspausdinami estų jau birželį paskelbti ir imti komentuoti pilni sovietų–nacių susitarimų tekstai. Į varžytines dėl slapųjų protokolų komentavimo įsitraukia visi svarbieji oficiojai – „Komjaunimo tiesa“, „Vakarinės naujienos“, net „Tiesa“ ir TASS-ELTA. Nors oficialiuose sovietų valdžios komentaruose lyg dar siūloma kritiškai žiūrėti į skelbiamų dokumentų patikimumą, po rugpjūčio 23 d. Sąjūdžio surengto pakto paminėjimo Vingio parke (ir paskirų Sąjūdžio grupių – kitose Lietuvos vietose) ir viešų jo atgarsių vargu ar daug Lietuvoje liko sveiko mąstymo žmonių, abejojančių dėl protokolų tikrumo ir pragaištingos jų reikšmės. Minėtasis mitingas ne tik nacionalinio atgimimo procese, bet ir Nepriklausomybės atgavimo byloje buvo lūžinis daugybe prasmų. Tai pastebi netgi toks paviršutiniškas ir tendencingas įvykių stebėtojas kaip Anatolis Lievenas:

Tiesa apie Pabaltijį penktajame dešimtmetyje vykdytus trėminus ir visą žudynių apimtį tam tikra prasme pakenkė sovietų valdžiai, tačiau svarbiausias dalykas, ją sužlugdęs, žinoma, buvo tiesa apie Molotovo–Ribbentropo paktą ir apie Pabaltijo aneksiją 1940 metais.⁹

Pirmiausia, nepaisant visų administracinių organų pastangų, sušvelnėjo, o kai kuriais atžvilgiais ir visai išnyko atvira priešprieša tarp „ekstremistų“ (pirmiausia LLL) ir Sąjūdžio. Nors mitingas ir įvyko Vingio parke, o ne Gedimino aikštėje, kur Pakto paminėjimą dar liepos 27 d. buvo pasiskelbusi ruošianti LLL ir kur nuo rugpjūčio 17-osios buvo pradėję badauti (dėl politinių kalinių paleidimo) Petras Cidzikas ir Algimantas Andreika, tačiau Iniciatyvinės grupės

⁹ Lieven A. Pabaltijo revoliucija: Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę. Vilnius, 1995, p. 233.

įgaliotam prof. Vytautui Landsbergiui buvo leista apie pirminės mitingo vietos pakeitimą pranešti per LTV (pirmas formalus LS pasirodymas televizijoje), Antanas Terleckas LLL vardu pareiškė, kad Lyga eisianti ten, kur ir Sąjūdis, nes „mūsų tikslai tie patys – Nepriklausoma Lietuva“¹⁰. Pradėdamas mitingą Landsbergis priminė, kad jau prieš metus Vilniuje buvo organizuotas Pakto paminėjimas, ir tuomet daugelis jo dalyvių sulaukė pasmerkimo. Mitinge kalbėjęs rašytojas Kazys Saja drąsiai stojo už „sąžinės kalinių“ išlaisvinimą ir gynė badautojus Gedimino aikštėje. Be to, pasibaigus mitingui keli tūkstančiai jo dalyvių pasuko į Gedimino aikštę pademonstruoti solidarumo su badautojais, o valdžiai neleidžiant ir iškilus jėgos panaudojimo grėsmei, Sąjūdžio lyderiai ėmėsi tarpininkauti ir užtartti demonstrantus.

Visa tai, žinoma, dar nereiškė Sąjūdžio (pirmausia iniciatyvinės grupės) posūkio į Lietuvos Nepriklausomybės siekimą, tačiau – dar ne tiek oficialiai, kiek Lietuvos žmonių, vis labiau besitapatinančių su Sąjūdžiu, sąmonėje – jis nu-stojo būti perestroikos avangardu, bylojančiu apie stalinistines deformacijas, ir ėmė tapti Lietuvos (kol kas vidinio) laisvinimosi sąjūdžiu, kuriam rūpi tiek savo praeities tiesa, tiek savo ateities teisė¹¹. Tai pripažįstama netgi kartais prosovietiniu kvapeliu atsiduodančioje istoriografijoje: „Rugpjūčio 23 d. masinis mitingas [...] nepaprastai išgašdino valdžią, ir ji ėmė rūpintis apriboti Sąjūdžio veiklą pertvarkos rėmais“¹².

¹⁰ Cit. iš *Senn A. Bundanti Lietuva*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992, p. 77.

¹¹ Galima sakyti, šis tapsmas baigėsi po pusmečio, kai LPS Seimo priimtoje 1989 m. Vasario 16-osios deklaracijoje buvo pabrėžtas Sąjūdžio einamas „kelias į Lietuvos valstybinį suverenitetą, neapsiribojant daliniais pasiekimais“.

¹² *Blazytė D., Ilgevičiūtė V., Kašauskienė V.* Lietuvos persitvarkymo sąjūdis – tautinės sąmonės atgaiva // Lietuvos suvereniteto atkūrimas, p. 147.

3. Nuo tiesos paskelbimo iki reikalavimo pripažinti neteisybę

Nors:

- 1) rugpjūčio 23 d. mitinge Vilniuje ir nebuvo girdėti tokio drąsumo pareiškimų, kaip antai tuo pat metu analogiškame mitinge Taline kalbėjusio akademiko Jurijaus Afanasjevo pasisakymuose apie Estijos likimą nulėmusį Molotovo–Ribbentropo paktą, po kurio ėjusi faktinė okupacija;
- 2) net ir po rugsėjo 28–29 d. (kai buvo sudorota su LLL surengtos demonstracijos, skirtos antrajai nacių ir sovietų sutarčiai ir protokolui paminėti, dalyviais), LLL ir Sąjūdžiui susivienijus smerkiant jėgos prieš taikius demonstruojamus panaudojimą ir reikalaujant atsakingųjų nubaudo ir atsisistatydinimo, nebūta Sąjūdžio vadovų net užuominų apie dėjimąsi prie LLL reikalavimų paskelbti Molotovo–Ribbentropo paktą nusikalstamu ir negaliojančiu bei išvesti SSRS kariuomenę ir leisti lietuviams patiems spręsti savo likimą;
- 3) netgi per Sąjūdžio suvažiavimą spalio 22–24 d. nebuvo pritarta Kauno Sąjūdžio grupės siūlymui pataisyti bendrąją Sąjūdžio programą konstatuojant, kad „1940 m. Lietuva buvo prijungta prie TSRS, 1939 m. pasirašius Molotovo–Ribbentropo paktą“, kad „prijungimo aktu buvo panaikinta Lietuvos valstybės nepriklausomybė“ ir kad „pagrindiniu tikslu Sąjūdis laiko realaus Lietuvos suvereniteto atkūrimą (sic!) konstitucinėmis priemonėmis“¹³, ir visuose suvažiavimo nutariimuose ir rezoliucijose apsiribota vienu

¹³ Cit. pagal *Vaidoto Antanaičio* pasisakymo stenogramą LPS Steigiamojo suvažiavimo VII posėdyje // Lietuvos persitvarkymo sąjūdis: Steigiamasis suvažiavimas. Vilnius: Mintis, 1990, p. 172.

sakiniu Bendrosios programos Bendruosiuose nuostatuose: „Sąjūdis laiko neteisėtai Ribentropo–Molotovo 1939 m. paktus su papildomais protokolais ir visus jų padarinius Lietuvos suverenitetui“¹⁴, dabar galimą Lietuvos suverenitetą tenuousakdamas kaip „Lietuvos TSR nacionalinę ir valstybinę suverenitetą“¹⁵, garantuotą LSSR konstitucijos;

vis dėlto negalima pamiršti, kad daug kas anuomet buvo vienaip galvojama ir suprantama, kitaip viešai sakoma ir rašoma, o dar kitaip veikiama. Ne tik Sąjūdžio lyderiams, bet ir daugumos žmonių istorinėje savimonėje savaime suprantamybė buvo tiek nacių–sovietų sandėrio nusikalstamumas, tiek Lietuvos okupacijos bei inkorporacijos faktas ir jo neteisėtumas, kaip ir besiformuojančioje politinėje savimonėje – noras, kad nusikalstami sandėriai būtų pasmerkti ir teisingumas – atkurtas. Štai kaip situaciją 1989 m. pradžioje nupasakoja anuometinė LKP istorijos instituto direktorė Vanda Kašauskienė:

Visiems geros valios žmonėms tapo aišku, kad Lietuvos, kaip ir Latvijos bei Estijos, žlugimą nulėmė 1939 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. SSRS–Vokietijos sutarčių slaptieji protokolai. Sąjūdžio vadovybė, remiama tautos daugumos, siekė panaikinti pragaistingus minėto stalinizmo ir hitlerizmo sąmokslų padarinius. Bendromis politikų, istorikų, archyvininkų, teisininkų pastangomis buvo siekiama: pirmą, įrodyti Maskvos aukščiausiams pareigūnams ir politikams, neigusiems slaptųjų protokolų egzistavimo faktą, jog [...] patvirtina autentiški dokumentai; antra, atskleisti tiesioginį ryšį tarp slaptųjų protokolų ir 1940 m. Baltijos valstybėse įvykusių sinchroninių „revoliucijų“, po

kurių [...] jos] buvo inkorporuotos į SSRS. Tik pripažinus tarptautinei teisei prieštaraujantį slaptųjų protokolų egzistavimo faktą ir paskelbus juos niekiniais nuo pasirašymo dienos, buvo galima rengti tolesnę valstybingumo atkūrimo strategiją.¹⁶

Nauja dėmesio slaptiesiems protokolams banga, – dabar jau reikalaujant ne tik pripažinti juos buvus ir oficialiai paskelbti, bet ir teisiškai įvertinti, pasmerkiant ir paskelbiant negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento, – Lietuvoje kilo 1989 m. vasarį, ir tai buvo susiję su rinkimų į SSRS Liaudies deputatų suvažiavimą (toliau LDS) kampanija. Vasario 10 d. buvo paskelbtas LPS rinkimų platformos SSRS LDS rinkimuose projektas, kurio pirmajame punkte nurodoma neatimama lietuvių tautos teisė atkurti nepriklausomą valstybę, o trečiajame sakoma: „Būtina pripažinti neteisėtai ir Tarybų Sąjungoje viešai pasmerkti 1939 ir 1940 m. Stalino–Hitlerio sandėrius, kurių pasekmė buvo Lietuvos aneksija 1940 m.“¹⁷

Vasario 16-osios LS Seimo deklaracijoje teiginys apie iš prievartos ir susitarimų kildinamą neteisėtą aneksiją sujungiamas su pabrėžiamu tebegaliojančiu juridiniu tarptautiniu Lietuvos nepriklausomybės pripažinimu. Per SSRS LDS deputatų rinkimus, boikotuojamus radikaliųjų jėgų, daugumą (36 iš 42) laimėjo Sąjūdžio remti kandidatai. Dėl to tiesiogiai sustiprėjo spaudimas (antai LPS seimo balandžio 23 d. rezoliucija) LSSR AS, 1988 m. lapkričio 17–18 d., nepaisant Sąjūdžio reikalavimų, nepatvirtinusiai deklaracijos dėl suvereniteto (LSSR įstatymų viršenybės). Taigi likus vos savaitei iki LDS pradžios LSSR Aukščiausiasis Sovietas (toliau AS)

¹⁴ Cit. pagal *Vaidoto Antanaičio* pasisakymo stenogramą LPS Steigiamojo suvažiavimo VII posėdyje // Lietuvos persitvarkymo sąjūdis: Steigiamasis suvažiavimas. Vilnius: Mintis, 1990, p. 203.

¹⁵ Rezoliucija Nr. 2: Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos // *Ibid.*, p. 218.

¹⁶ *Kašauskienė V.* Lietuvos visuomenės pastangos 1987–1990 m. pripažinti niekiniu Molotovo–Ribentropo paktą // *Genocidas ir rezistencija*. 2000, Nr. 2 (8), p. 109.

¹⁷ Cit. pagal: *Baltijos kraštų kelias*, p. 170.

priėmė deklaraciją apie Lietuvos valstybės suverenitetą, pasak kurios „1940 metais Vokietijos–SSRS 1939 m. pakto ir papildomų slaptų protokolų pagrindu suvereni Lietuvos valstybė buvo prievarta neteisėtai prijungta prie Tarybų Sąjungos...“; valstybinio suvereniteto atgavimas numatomas tautų apsisprendimo pagrindu.

4. Nuo protokolų pasmerkimo prie Nepriklausomybės atgavimo?

I SSRS LDS deputatai iš Lietuvos išvažiavo vedami dviejų principų – praktiškai išbandyti paskelbtąjį (laikiną) sovietinį „suverenitetą“ ir išreikalauti iš SSRS aukščiausiosios valdžios bent jau slaptųjų protokolų ir jų absoliutaus neteisėtumo bei niekinumo pripažinimo¹⁸. Jau birželio 1 d. Estijos atstovas Endelis Lipmaa pateikė „užmaskuotą“ pasiūlymą politiškai ir teisiškai įvertinti SSRS–Vokietijos sutartis ir protokolus. Komisija buvo sudaryta birželio 10 d., – pažymėtina, kad jos pavadinime nebuvo minimi slaptieji protokolai, kaip esą nežinia ar egzistuojantys. Prisimindamas aną metą, buvęs komisijos pirmininko pavaduotojas akademikas Jurijus Afanasjevas pabrėžia komisijos situacijos absurdiškumą:

Tik pamanykit, vos prieš šešerius (!) metus, 1989 m., tik keletas Rusijos istorikų (tiksliau, vienetai) ir tuo pat metu daugybė specialistų iš Baltijos šalių mėgino įrodinėti patį Molotovo–Ribbentropo pakto papildomų slaptųjų protokolų egzistavimą. Ir įrodinėti teko V. M. Falinui, A. N. Jakovlevui, M. S. Gorbacioviui – taigi žmonėms, žinojusiems ne tik apie šių dokumentų egzistavimą, bet ir tai, kur jie saugomi. O istorikai tuo tarpu turėjo

griebtis sudėtingos netiesioginių įrodymų sistemos.¹⁹

Tik posovietiniais laikais, prabilus aukštiems to meto sovietiniams pareigūnams, protokolų slėpimo bylos pabaiga tapo kiek skaidresnė. Antai buvusio Gorbaciovo asmeninio aparato vadovo (1988 – CK bendrojo skyriaus vedėjo) Valerijaus Boldino liudijimu: „1987 m. slaptieji protokolai ir žemėlapiai buvo padėti jam ant stalo. [...] Dokumentus Gorbaciovas ilgai studijavo, o paskui pasakė: *Uberi, i podal'še!* Ėjo laikas, ir staiga tie protokolai ėmė kelti vis didesnį susidomėjimą. Jų teiravosi ir Falinas, ir Jakovlevas. Aš apie tai pranešiau Gorbacioviui. Jis atsakė: *Nikomu ničego davat' ne nado. Komu nužno – skažu sam.*“²⁰ Ir iš tiesų, ir Vladimiras Falinas (CK tarptautinio skyriaus vedėjas), ir Jakovlevas su originalais buvo supažindinti, – tai liudijančios pažymos, išlikusios SSKP CK archyve, ką 1994 m. tuometinis Rusijos Federacijos archyvų žinybos viršininkas R. Pichoja bandį konfidencialiai patvirtino buvusiam CK tarptautinių klausimų komisijos sekretoriui Valentinui Aleksandrovui, palikusiam išsamiausias ir (iš sovietų) neabejotinai objektyviausias protokolų išslaptinimo bylos atsiminimus²¹. Aleksandrovas pats pirmąsyk su protokolų klausimu susidūrė 1987 m. pabaigoje, kai visiems Politbiuro nariams, kandidatams ir CK sekretoriams buvo išsiuntinėtas Eduardo Ševardnadzės, Jakovlevo ir V. Medvedevo (vėliau – tuo-

¹⁹ Afanasjev J. Vvedenije: Drugaja voina: istorija i pamjat // Drugaja voina 1939–1945 / sost. V. J. Bušujev. Moskva: RGGU, 1995, s. 17.

²⁰ Garifulina N. Mistifikatory. Rukovoditel' aparata eksprezidenta SSSR Valerij Boldin „utočniaet“ A. Jakovleva i M. Gorbaciova // Sovetskaja Rosija. 1993, kovo 11. Boldinas dar pamini, kad jau prasidėjus LDS Gorbaciovas jam priskaištavo, kad laiku protokolų nesunaikins...

²¹ Aleksandrov Valentin. Sgovor Stalina i Hitlera v 1939 gody – mina, vzorvavšaja čerez polveka // Novaja i novejšaja istorija. 1999, Nr. 8–9, s. 71–85.

¹⁸ Tokio turinio pareiškimą-kreipimąsi (parengtą Sąjūdžio ir istorikų sudarytos komisijos) į SSRS LDS ir vyriausybę gegužės 19 d. priėmė LSSR AS, analogiškus pareiškimus-reikalavimus iki pat rudens priiminėjo įvairiausios Lietuvos visuomeninės organizacijos ir paskiri užsienio valstybių, pirmiausia JAV, politikai bei jų grupės.

- a) jų originalų nerasta jokiuose archyvuose;
- b) įvairios kopijų ir kitų dokumentų eksperimentinės bei vėlesnių įvykių ir protokolų turinio atitikimas patvirtina jų pasirašymo ir egzistavimo faktą;
- c) šių ir kitų iki 1941 m. SSRS su Vokietija sudarytų slapčių protokolų sudarymo būdas ir turinys reiškė nukrypimą nuo lenininių politikos principų;
- d) be to, Stalinas ir Molotovas nesupažindinę su jais nei Politbiuro narių, nei kitų atsakingų partijos ir valstybės pareigūnų, nė nepagalvoję apie ratifikaciją;
- e) visi slaptieji protokolai (kaip teisės požiūriu prieštaraujantys kai kurių trečiųjų šalių suverenumui ir nepriklausomybei) paskelbiami teisiskai nepagrįstais ir negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento;
- f) nors slaptieji protokolai nesukūrė naujo teisinio pagrindo SSRS santykiams su trečiosiomis šalimis, bet buvo Stalino ir jo aplinkos panaudoti pateikiant ultimatumus ir vykdant spaudimą kitoms valstybėms, pažeidžiant SSRS jų atžvilgiu priimtus teisinius įsipareigojimus.

Ir tik tuomet, pačiose savo sunykimo išvakarėse, 1990 vasario 7 d. LSSR savo nutarimu „Dėl 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“ ryžosi pateikti tarsi galutinę mums rūpimo protokolų ir Lietuvos inkorporavimo SSRS ryšio interpretaciją. Taigi „Liaudies seimo“ deklaracija „dėl įstojimo“ esanti neteisėta ir negaliojanti ir SSRS įstatymas „dėl priėmimo“ esą neteisėtas ir Lietuvos juridiskai nesaistas, remiantis iš esmės dviem šaltiniais:

- 1) patvirtinamomis minėtos komisijos išvadomis, atskirai *konstatuojant* 1940 m. rinkimų į „Liaudies seimą“ vykimą pažeidžiant LR konstituciją ir *smerkiant* „agresiją prieš Lietuvą, jos okupaciją ir aneksiją kaip tarptautinius nusikaltimus, kuriuos

1940 metais įvykdė stalininė TSRS, realizuodama savo 1939 metų slaptuosius susitarimus su nacistine Vokietija“,

- 2) SSRS LDS nutarimu dėl protokolų neteisėtumo ir negaliojimo, išskiriant siektų protokolų *pasekmes* likviduoti ir pažeistasias valstybės ir tautos teises (Rusijos 1920 m. amžiams pripažintas) *atkurti*, – tam tikslui SSRS siūloma pradėti derybas (tiesa, nenurodant su kuo).

Taigi jei iš pradžių „Baltijos šalyse kova dėl „Hitlerio–Stalino pakto“ viešo paskelbimo ir jo bei jo pasekmių pasmerkimo buvo tapusi tautinio sąmoningumo jėgų mobilizacijos jungiamąja grandimi“²⁴, tai galiausiai „Lietuvos visuomenės pastangos pripažinti niekiniu (taip originale; turi būti – *niekiniais* – N. Š.) Molotovo–Ribbentropo pakto slaptuosius sandėrius parengė Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo ir įgyvendinimo teisinius pagrindus“²⁵.

Būtų galima pasakyti ir kur kas griežčiau: tik pasmerkus pakto slaptuosius protokolus buvo įmanoma atkurti Lietuvos valstybę. LSSR AS pavedimu istorikų ir teisininkų komisija ištyrėsi visus SSRS–Vokietijos slaptus susitarimus bei SSRS veiksmų Lietuvos atžvilgiu chronologiją ir nustačiusi buvus tarp jų priežastinį ryšį. Tas ryšys pranoksta būtinos sąlygos reikalavimus, nes slaptieji susitarimai suprantami kaip SSRS intervencijos (objektyvus, taigi pseudoteisinis, nes suteikiantis teisę) pagrindas. Mat juo ir *tik juo* remdamasi SSRS esą ryžosi aneksuoti Baltijos valstybes. Taigi SSRS veiksmų 1940 m. vasarą požiūriu 1939 m. slaptieji susitarimai su

²⁴ Meissner B. Die russische Politik gegenüber der baltischen Region als Prüfstein für das Verhältnis Russlands zu Europa // Die Aussenpolitik der baltischen Staaten und die internationalen Beziehungen im Ostseeraum / Hrsg. von Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Cornelius Hasselblatt. Hamburg: Baltica, 1994, S. 478.

²⁵ Kašauskienė V. Op. cit., p. 113.

Vokietija buvę bemaž pakankama sąlyga (žinoma, tam tikromis istorinėmis aplinkybėmis, komisijos iš dalies apibrėžtomis). Tik kai susitarimų ir aneksijos subjektas²⁶ pripažino susitarimus niekiniais ir *ad tunc* negaliojančiais, to subjekto marionetė – LSSR AS suprato įgavusi teisę paskelbti niekiniais ir negaliojančiais (bei Lietuvos nesaistančiais) ir minėtus „Liaudies seimo“ ir SSRS AS aneksijos aktus. Nors tiek komisijos išvadose, tiek cituotame AS nutarime pabrėžiamas ir savaiminis SSRS veiksmų 1940 m. vasarą neteisėtumas (tarptautiniai nusikaltimai), akivaizdu, kad tuos veiksmus apibrėžiant kaip *realizaciją*, teisinis jų įvertinimas tampa priklausomas nuo sumanymo įvertinimo, kurį esą ir pateikia SSRS LDS nutarimas.

5. Teisinio klausimo atsisakymas ir Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo pagrindai

Tačiau LDS nutarimas kaip tik ir pabrėžia, kad slaptieji susitarimai nesukūrė naujo teisinio pagrindo santykiams su trečiosiomis valstybėmis (taigi ir Lietuvai). Ir ne tik todėl, kad iš neteisės nekyla teisė, bet ir kad aptariamieji įvykiai teisiu požiūriu apskritai nepriklauso vienai sekai: SSRS veiksmai prieš Lietuvą 1940 m. vasarą vertintini visiškai atskirai. Kaip įžvalgiai pastebi

²⁶ Iki pat 1989 m. vasaros įvairiuose reikalavimuose dėl slaptųjų protokolų nesky buvo reikalaujama ir kad Vokietija pasmerktų ir pripažintų negaliojančiais visus slaptus susitarimus su SSRS, nors VFR lyderiai ne kartą įvairiomis progomis buvo pareiškę apie Trečiojo Reicho sudarytų sutarčių (ir konkrečiai – 1939 m., bet ne definityviai – slaptųjų protokolų) negaliojimą Vokietijos FR. Turėdami galvoje žmonių iš už geležinės uždangos informacinį aklumą, VFR lyderiai 1989 m. kelis kartus viešai pakartojo ir eksplikavo oficialią savo valstybės poziciją šiuo klausimu, – plg. *Gornig G. H. Der Hitler-Stalin-Pakt. Eine völkerrechtliche Studie.* Frankfurt a. M., 1990, S. 160 skelbiama Helmutho Kohlio pranešimo Reichstagui Antrojo pasaulinio karo pradžios 50-mečio proga ištrauka.

Meissneris, kaip tik tokio atskiuro įvertinimo LDS nutarime išvengiama – ultimatumų ir spaudimo, kaip prieštaraujančių SSRS išpareigojimams Lietuvai pripažinimas, kaip paaiškėjo vėliau, visiškai suderinamas su oficialiu okupacijos fakto neigimu²⁷. Tuo LDS nutarimas išlieka pozicijose, dar 1989 m. rugpjūčio 18 d. vykusiai suformuluotose LDS komisijos pirmininko Jakovlevo interviu „Pravdai“. Nesutikdamas su komisijos daugumos priimtomis (preliminariomis) išvadomis, Jakovlevas tvirtino:

Rugpjūčio 23 d. paktą galima interpretuoti iš pačių įvairiausių pozicijų, tačiau bet kuriuo atveju reikia pripažinti, kad nei paktas, nei prie jo pridėtas protokolas nenulėmė teisinio ir politinio Lietuvos, Latvijos ir Estijos statuso. Šis statusas pasikeitė dėl kitų aplinkybių. Ir dar dirbtiniau būtų ieškoti kažin kokių Nepuolimo sutarties ir dabartinės trijų respublikų padėties ryšių.

SSRS lyderių siekių būta akivaizdžių – kuo labiau atriboti slaptuosius susitarimus nuo 1940 m. vasaros įvykių ir susilaikyti nuo jų teisinės kvalifikacijos ir įvertinimo. Kas tos, anot Jakovlevo, „kitos aplinkybės“, taip ir liko neišaišku iki pat SSRS subyrėjimo, tyli apie tai ir SSRS Valstybės tarybos nutarimas dėl Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo, tenurodantis „konkrečią istorinę ir politinę situaciją, buvusią prieš Lietuvos Respublikai tampant SSRS dalimi (*vchodja v SSSSR*)“, į kurią atsižvelgiant toji nepriklausomybė pripažįstama²⁸; netgi 1991 m. liepos 29 d. Lietuvos–Rusijos sutartyje SSRS

²⁷ Viena aiškiausių tokio požiūrio formuluočių buvo pateikta Rusijos URM pavaduotojo Čiurkino 1994 m. kovo 11 d. Latvijos dienraščiui „Diena“: „Rusija jokių būdu nesutinka su Latvijos ir Estijos nuomone, kad šios Baltijos šalys 1940 m. buvo okupuotos“. Cit. pagal *Meissner B. Op. cit., S. 489.*

²⁸ Plg. *Žalimas Dainius.* Lietuvos Respublikos atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę. Vilnius, 1997, p. 202–203 (neoficialus vertimas).

veiksmų prieš Lietuvą kvalifikavimas kaip aneksijos, turėjusios pasekmių Lietuvos suverenitetui, tik konstatuojamas kaip faktas, ir tik preambulėje²⁹.

Neabejotina, kad šioje kovoje dėl diktatorių suokalbčio reikšmingumo vyravo visai kiti abiejų (šiuo atveju – LSSR ir SSRS, taigi teisiškai „marionetės“ ir „suvereno“, ir tik politiškai atskirų) pusių interesai, nei istorinės tiesos nustatymas. Lietuvos SSR veikiau siekė atitaisyti istorinę netiesą ir neteisingumą remdamasi kuo akivaizdesniu pagrindu (žinoma, turėjo įtakos ir aukos savimonė, ir patogus SSRS slapto susitarimų partneris – nacių Vokietija, visuotiniu pripažinimu tarptautiškai pasmerkta dėl nusikaltimų taikai etc.). SSRS interesų būta kur kas daugiau ir esmingesnių, juolab turinčių 60 metų tradiciją: tai ir apskritai vengimas kalbėti apie kokius nors pakto su Vokietija pasekmes, siekiant užbėgti už akių kaltinimų dėl Antrojo pasaulinio karo inicijavimo atnaujinimui, ir nenoras paleisti iš savo rankų prieškarinį bei pokarinį grobį, ir natūralus nenoras pripažinti nieko, kas galėtų išjudinti blogio ir melo imperijos pamatus.

Tačiau nepaisant to (o gal kaip tik dėl to), kad tiesa ir teisė slaptojo diktatorių sandėrio byloje neabejotinai buvo nuskriaustųjų ir silpnųjų pusėje, būtina pažymėti, kad SSRS iš pradžių *explicite* reikštas, vėliau LDS nutarime implikuotas tiesioginio SSRS veiksmų Baltijos šalyse 1940 m. vasarą kildinimo iš slaptojų protokolų neigimas yra pagrįstesnis už teisiųjų kalbas apie pagrindus (LSSR AS suvereniteto deklaracija) ir realizaciją (LSSR AS nutarimas dėl aneksijos).

Tokia priežastinė mūsų aptariamų reiškinių jungtis yra abejotina pirmiausia logine ir teisine prasmėmis. Kai kalbama apie okupaciją ir anek-

siją kaip apie slapto susitarimų realizaciją³⁰, numanoma situacija, panaši į Abiejų Tautų Respublikos pasidalijimus, tik šiuokart slaptus. Esama sumanymo pasidalyti valstybę, dėl to susitariama, ir tas susitarimas realizuojamas, – galima į viską žvelgti kaip į vieną nenutrūkstamą įvykį ar procesą. Net jei tokios analogijos ir įmanomos, negalima nepastebėti pamatinių situacijų skirtumų: pabrėžtinis sandėrininkų nenoras pripažinti sandėrį ir juo viešai remtis, besidalijamų valstybių gausa ir įvairuojantys realizacijos modeliai, distancija tarp sandėrio ir realizacijos laiko ir pan.

Dar akivaizdesnis čia teisinis argumentas, atsigręžiantis prieš savo „atradėjus“: jei sandėris buvęs iš pagrindų neteisėtas ir todėl nuo pradžių niekinis, jei jo niekaip teisiškai negalima pristesti trečiosioms šalims, tai kodėl gi tai reikia daryti retrospektyviai, kam šitaip pripažinti vieno sandėrininko teisę neteisėtai remtis neteisėtu sandėriu? Pasak bene išpūdingiausios Molotovo–Ribbentropo pakto istorinės-teisinės analizės autoriaus Michailo Pronino, „kadangi iš pat pradžių negaliojantis susitarimas nesukelia kokių nors teisiųjų pasekmių ir viskas, kas buvo padaryta realizuojant tokį susitarimą, grįžta į pradinę padėtį, spręsti apie Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos, Besarabijos, Lietuvos, Latvijos ir Estijos įjungimo į SSRS teisėtumą ar neteisėtumą galima tik ištyrinėjus *pačius įjungimo procesus*“³¹ (išskirta mano – N. Š.).

Kaip tik tai, „nepaisant primygtinių Baltijos šalių reikalavimų, valdant Gorbačioviui ir ne-

³⁰ Tai pabrėžiama ne tik LSSR nutarime, bet ir pripažįstant kai kurių valstybių, pavyzdžiui, Rumunijos, Lietuvos, Nepriklausomybę.

³¹ Pronin A. Sovetsko-germanskije soglašenija 1939 g.: Istoki i posledstviia // Meždunarodnyj istoričeskij žurnal. 2000, 10–12, <http://www.history.mchaon.ru>. Cituojamas tekstas yra II skyriaus pastraipa po 44-osios išnašos.

²⁹ Plg. Meissner B. Op. cit., S. 483.

buvo ištirtinėta³². Ir iš tiesų, tokių reikalavimų būta, kaip ir pavėluoto aukštų sovietinių nomenklatūrininkų apgailėjimo, kad geriau būtų LDS sudaryti komisiją ir visapusiškai ištirti 1940 m. įvykius nei palikti viską savieigai, neabejotinai vedusiai į atsiskyrimą ir SSRS subyrėjimą³³; taigi būta ir požiūrio, kad nors „nacių–sovietų slaptieji susitarimai ir buvę prievartinio Baltijos inkorporavimo į SSRS pradžios taškas“³⁴, tačiau tai bet kuriuo atveju atskiri įvykai / reiškiniai / procesai, ir kiekvieną atskirai ištirtinėti ir teisiškai įvertinti gal net svarbiau nei nustatyti kuo glaudesnių jų ryši. Drįstu teigti, kad tas požiūris ir tapo vienu istorinių Lietuvos valstybės atkūrimo 1990 m. kovo 11-ąją pamatų.

Mintis, kad Lietuvos inkorporacijos klausimą galima kelti ir tyrinėti atskirai, radosi jau 1988 m., vos tik Sąjūdžiui formaliai perėjus į „opoziciją“ po nesėkmingosios LSSR AS 10-osios sesijos lapkričio 17–18 d. Reaguodama į AS atsakymą net svarstyti suvereniteto deklaraciją, lapkričio 20 d. Seimo taryba išplėstiniame posėdyje priėmė „moralinės nepriklausomybės pareiškimą“³⁵, kuriame greta kitų dalykų buvo pažymėta, jog Sąjūdis numato pateikti Lietuvos vi-suomenei svarstyti ir įvertinti Lietuvos įjungimo į TSRS sudėtį 1940 m. faktą ir jo pasekmes. Vėlesniuose Sąjūdžio Seimo ar tarybos dokumentuose, kaip minėta, ne kartą kalbama apie sandėrį ir aneksiją kaip apie priežastį ir pasekmę, ir

tai veikiausiai sietina su pusiau sąmoningu noru susikurti kuo didesnę istorinį ir moralinį kreditą prieš SSRS imant teisiškai įvertinti Paklą su visais protokolais. Tačiau iš svarbiausių Sąjūdžio dokumentų matyti, kad bręsta politinis sąmoningumas, kurio vedamoji mintis – Nepriklausomybę atkurti ir iškovoti turime *patys*, laikydamiesi teisės ir tiesos, o ne išgauti nuolaidžiavimais ar reikalavimais iš SSRS. Antai minėtoje lūžinėje 1989 m. vasario 16 LPS Seimo deklaracijoje aneksijos klausimas jau siejamas ne su ištakomis – protokolais, o su „tebegaliojančiu aneksijos nepripažinimu“, irgi, beje, nuo pat pradžių pagrįstu ne slaptųjų sandėrių, o SSRS veiksmų 1940 m. vasarą kaip neteisėtos ir nusikalstamos okupacijos ir aneksijos įvertinimu. Ypač Sąjūdžio santykio su praeities interpretavimu pokytis justis nuo 1989 m. vasaros, sudarius LDS komisiją ir paaiškęjus, kad sovietų lyderiai daugiau ar mažiau patenkins minimalius „pribaltų“ reikalavimus dėl Molotovo–Ribbentropo pakto. Štai birželio 18 d. Sąjūdžio Seimo penktojoje sesijoje buvo priimtas labai svarbus pareiškimas dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo raidos, kur susiejami okupacijos ir aneksijos padarinių, SSRS kariuomenės išvedimo ir stabilaus Nepriklausomybės atkūrimo klausimai. Tačiau jau liepos 12 d. Sąjūdis, remdamasis, beje, tuo pačiu Seimo pareiškimu, sušaukė Lietuvos partijų ir organizacijų konsultacinį susirinkimą, priėmusį peticijos (dėl Molotovo–Ribbentropo pakto padarinių panaikinimo) parašams rinkti tekstą, iš esmės atitinkantį LLL dar prieš porą metų skelbtus reikalavimus, kurių esmė – SSRS pati, išvesdama kariuomenę ir suteikdama tautoms *apsisprendimo teisę*, turinti „grąžinti“ atimtąją Nepriklausomybę. Pasak postmarksistinių tyrinėtojų, tai rodė, kad Sąjūdis „dar tik ieško kelių į Nepriklausomybę“³⁶. Tačiau ir anuomet tuojau kilo

³² Meissner B. Op. cit., S. 479.

³³ Aleksandrov V. Op. cit., S. 80–81: taip esą buvo galima perimti prarastą iniciatyvą, ir „pribaltai“ būtų turėję laukti ir savo veiksmus planuoti atsižvelgdami į naujos komisijos darbo tempą ir ypač rezultatus. T. p. plg. Landsbergis V. Lūžis prie Baltijos: politinė autobiografija. Vilnius, 1997, p. 142 ir t. t.

³⁴ Taip formuluoja: Meissner B. Die staatliche Kontinuität und völkerrechtliche Stellung der baltischen Länder // idem, Die Baltische Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel: Beiträge 1954–1994. Hamburg, 1995, S. 232.

³⁵ Žr. Atgimimas, 1988, lapkričio 22.

³⁶ Žr. Blažytė D. ir kt. Op. cit., p. 178.

Sajūdžio „mokslinių inteligentų“ nepasitenkinimo tiek nuo Sajūdžio veiklos atitolusiais SSRS AS deputatais, tiek dėl to ypač sustiprėjusiais „Kauno radikalais“ banga, išsiliejusi liepos 21 d. LTSR MA institutų atstovų pasirašytu kreipimusi į Sajūdžio seimą ir jo tarybą, raginančiu įsivesti tvarką ir partinę drausmę³⁷. Ir vis dėlto parašų rinkimo akcija buvo labiau moralinė duoklė tvirtoms nepriklausomybės nuostatom, o ne apgalvotas politinis žingsnis pakeliui į Nepriklausomybės atkūrimą. Tuo tarpsniu svarbiausi dalykai buvo ne tiek Sajūdžio lyderių aktyvumo susilpnėjimas (Vytautas Landsbergis tą vasarą ilgai viešėjo JAV), Kauno radikalų įtakos didėjimas ar politinis blaškymasis, o stiprėjanti autonomijos, savarankiško veikimo patirtis (net ir SSRS LDS), suvokimas, kad laisvę teks atsikovoti patiems, ir ypač politinio mąstymo branda, pasireiškusį ir preciziškumu interpretuojant istoriją. Štai ir per Molotovo–Ribbentropo pakto sureikšminimo kulminaciją – Baltijos kelių slaptyjų susitarimų ir Lietuvos inkorporacijos neteisėtumas bei negaliojimas buvo pabrėžiami atskirai³⁸. Tai matyti net minėtose LSSR AS komisijos išvadose, kur, konstatavus SSRS veiksmus Lietuvos atžvilgiu kaip susitarimų su Vokietija realizaciją, toliau išdėstoma įvykių chronologiją iki 1940 m. rugpjūčio, ir čia tarsi išlieka dvi istorijos – iki birželio 14-osios ultimatumo ir po jo, ir tai, kas po jo, atskleisti ir įvertinti komisijai, regis, buvo akivaizdžiai svarbiau.

Baltijos kelias buvo fundamentalus įvykis daugeliu prasmių: po jo daugumai Lietuvos žmonių tapo aišku, kad Nepriklausoma Lietuva egzistuoja ir toliau, ir ne tik popieriaus paraštė-

je, kaip didžiųjų valstybių nepripažinimo politikos pasekmė ar prarastos laisvės pėdsakas laisvojoje Vakarų tremtyje, bet ji dar gyva čia ir dabar – pamažu auga, tvirtėja, ir netruks ateiti laikas pilnu pavidalu jai pasirodyti dienos šviesoje ir pareikšti savo teises į visateisį egzistavimą. Vyko aiškus atribojimas tiek politinėje aktyviųjų veikėjų, tiek kasdienėje sąmonėje tarp to, kas yra „mūsų“, o kas – „jų“. Pakta su visais slaptaisiais protokolais – juolab kad jis buvo iš pradžių neteisėtas ir negalėjo niekuo įpareigoti trečiųjų šalių, taigi ir Lietuvos – pamažu imta suprasti kaip „jų“: jie, sovietai, jį turi denonsuoti, pasmerkti, tačiau tai dabar jau viso labo tik bevertis popierėlis. O „mus“, Lietuvą, iš tiesų palietė ne popierėlis, o „jų“ neteisėti ir nusikaltami veiksmai „mus“ okupuojant ir „prijungiant“, – remiantis ne tiek popierėliais, kiek išgalvotais priekaištais ir surežisuotais scenarijais. Tai anuliuoti, pasmerkti ar kitaip nuo to atsirišti yra ne tik jų, bet pirmiausia mūsų reikalas.

O po Baltijos kelio, ypač Maskvos reakcijos į jį, tapo aišku, kad būtent šito SSRS vadovai darėti nesiruošia: „savanoriško prisijungimo“ ir „neteisėto atsiskyrimo“ lozungai 1989 m. rudenį tapo „istoriniais“ bendravimo su Baltijos respublikomis pagrindais – tai darsyk patvirtino Gorbačiovo vizitas Lietuvoje 1990 m. sausį, kai jis pasiūlė „teisėto atsiskyrimo“ kelią. Lietuvos kelias tuomet jau tikrai buvo kitas – nieko nesitikint išgauti nuolaidžiavimais ir kompromisais (kaip LKP, o ir LSSR AS, susiejusi savo aneksijos pasmerkimą su SSRS LDS nutarimu dėl protokolų ir pasiūliusi SSRS derybas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo), kaip ir nesitikint atgauti radikaliais reikalavimais ar pasiskirais badavimais (kaip LLL, pirmiausia reikalavusi okupacinės kariuomenės išvedimo), – o atsiimti, išsikovoti patiems, atkurti Nepriklausomybę ir savo valstybę. Šituo keliu pasuko Sąjūdis, laimėjęs rinkimus į pirmąją laisvai rinktą

³⁷ Žr.: Baltijos kraštų kelias, p. 237.

³⁸ Plg. LS ir Estijos bei Latvijos liaudies frontų parengtą bendrą kreipimąsi, cituojamą Senn A. Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje. Iš anglų k. vertė Marijus Žiedas. Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 62–63.

AT, paskelbusią Nepriklausomybę ir po pusan-
trų metų ją įtvirtinusią. Tame kelyje Molotovo–
Ribbentropo pakto nebeprireikė net kaip ne-
gatyvaus pagrindo:

[LR AT skelbia, kad] yra atstatomas
1940 metais svetimos jėgos panaikintas Lietu-
vos Valstybės suvereninių galių vykdymas, ir nuo
šiol Lietuva vėl yra Nepriklausoma valstybė.

Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Ne-
priklausomybės aktas ir 1920 m. gegužės 15 d.
Steigiamojo Seimo rezoliucija dėl atstatytos
Lietuvos demokratinės valstybės niekada ne-
buvo nustoję teisinės galios...³⁹

³⁹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pir-
mojo šaukimo) pirmoji sesija. 1990 m. kovo 10–13 d.
I–VII posėdžiai. Stenogramos. Vilnius, 1990, p. 310.

DIE GEHEIME DEUTSCH-SOWJETISCHE VEREINBARUNGEN (1939) UND DIE VISION UND WEGE DER (NICHT-)WIEDERHERSTELLUNG DER UNABHÄNGIGKEIT LITAUENS (1988–1990)

Nerijus Šepetys

Zusammenfassung

Im Aufsatz ist die Rolle erforscht, die die Vorstellung von der „Verschwörung der zwei Diktatoren gegen die Freiheit der kleinen Nationen“, d.h. von der geheimen vertraglichen Vereinbarungen zwischen Sowjetunion und dem 3. Reich im August–September 1939, in der Vorgänge der Verselbständigung Litauens gespielt hat. Im Gang der Analyse ist herausgestellt, dass die weitverbreitete Überzeugung (merkwürdig gemein sowohl für die radikal-nationalistische, als auch der selbständig-kommunistische Richtung), dass der Verlust der Unabhängigkeit Litauens schicksalhaft durch die geheime Protokolle bestimmt ist, nicht nur historisch und rechtlich inkorrekt, sondern auch politisch gefährlich war, weil die

Legalität des jeweiligen sowjetischen Status Litauens im-
plizierte und die aktive Rolle der Sowjetunion im Pro-
zess der Verselbständigung Litauens anerkannte. Aber
der Weg, der Lietuvos Sąjūdis gewählt hat, war nicht
durch die Bindung von der Forderung die rechtliche
Folgen des Hitler-Stalin-Paktes für das Litauen zu
beseitigen, wie auch nicht durch die Weigerung der
Beziehung zwischen geheimen deutsch-sowjetischen
Vereinbarungen und der Verlust der Unabhängigkeit
gekennzeichnet. Das war der Weg der Wiederherstellung
der Eigenstaatlichkeit Litauens, die nicht wegen der Pro-
tokolle verloren war, sondern wegen deren Verwirklichung
während der sowjetischen Okkupation im Juni 1940.

Įteikta 2002 04 18

Priimta spaudai 2002 12 23